

H.J. Lam, Ridderkerk

Onze voeten

"Als Ik dan, de Here en de Meester, uw voeten gewassen heb..."

Johannes 13 : 14a

Christus wast de voeten van zijn discipelen. Wat zijn dat voor voeten? Wat hebben wij voor voeten? "Kijk er maar goed naar," zegt de Heilige Geest. Ik schrik. Want ze kiezen vaak de verkeerde richting, lopen steeds bij God vandaan, walsen over hun naaste heen.

Bij zulke voeten knielt Christus neer. Hij pakt ze beet. Wat een werk! Al die vuile, gekneusde en kapotgelopen voeten. En tal van andere voeten: wankelende voeten, struikelende voeten, dwalende voeten. Ook voeten die trappen, naar de medemens; die over het geluk van een ander heen denderen. Vreemde dingen: voeten. Want in onze voeten schuilen de gangen van de dood of van het leven. Je loopt ermee naar de hemel of je schuifelt ermee naar de hel. Maar ze brengen ons altijd ergens.

Nu is Jezus bij Judas' voeten. Slaat Hij die over? Niet doen, Here! Maar ook die voeten wast Hij. Al duwen ze Hem straks de diepte van Golgotha in. Al brengen ze Judas zelf naar een plek waar hij zich verhangt. Toch wast Jezus ze, wetend dat de duivel in het hart van Judas gevaren is.

Als Christus bij ú neerbukt, wat ontdekt Hij dan? Hetzelfde als bij Judas? Dat kan zomaar: dat onze voeten niet staan op de weg des vredes, maar op de weg naar de ondergang. "Meester, Here," bidden we, "bewaar onze voeten ervoor dat ze zo'n weg gaan."

De Heiland gaat verder. Hij komt bij Petrus. Die heeft door dat er iets gebeurt wat in feite niet kan. Daarom mag Christus zijn voeten niet wassen. "Als Ik je niet was, Petrus, heb je geen deel met Mij." Daar schrikt hij van. Geen deel met Christus? Hij moet er niet aan denken. Want dat betekent: geen heil, geen verlossing. Ik moet er ook niet aan denken.

"Here," zegt Petrus, "niet alleen mijn voeten, maar ook de handen en het hoofd." Dat is ook mijn antwoord. Want vanaf de voetzool tot het hoofd is er niets gaaf (Jesaja), ben ik onrein. Dat wil ik eerlijk bekennen. "Here Jezus, helemaal!" Christus antwoordt: "Wie rein wil zijn, hoeft zich alleen de voeten te laten wassen."

Een vreemd antwoord. Het is toch mooi dat Petrus zich helemaal door zijn Meester wil laten wassen? Ooit zei Christus: "Wat uit het hart van de mens komt, maakt hem onrein." Waarom dit raadselachtige antwoord? Omdat de discipelen zojuist nog een (ritueel) bad hadden genomen; dat was een voorschrift met het oog op Pasen; alleen de voeten was nu voldoende. Omdat het te maken heeft met het geheim van het geloof: wij

Inhoud

Meditatie 33

Drs. H.J. Lam, Ridderkerk

Wat is een volkskerk? (VI) 34

Dr. H. Klink, Hoornaar

Bonhoeffers ontmoeting met Rooms-katholicisme en islam (1924) 37

Arthur Alderliesten, Culemborg

Een woord van Aurelius Augustinus (354 – 430)

U ziet de Drie-eenheid, als u de liefde ziet!
Zie de Drie-eenheid, dan ziet u de Liefde.

mogen het ervoor houden dat we helemaal rein zijn (vers 10).

En als we daar weinig van zien? Overal waar we gaan, worden onze voeten vuil. Dagelijks vallen we door zwakheid in zonde. Heb ik wel deel aan Christus? Maar bedenk dan waar Christus naar toe gaat: via de paaszaal slaat Hij de weg in naar het kruis. Hij knielt nu bij ons neer, opdat wij op Golgotha bij Hem neerknielen en zijn kostbaar bloed op ons drupt, dat ons reinigt van alle zonden. Ziende op onszelf lijkt het er niet op. Ziende op Christus geloven wij het: helemaal rein, met hoofd en hart, met handen en voeten. Daarom hoeven nog slechts onze voeten gewassen te worden. Dat doet Christus, in de dagelijkse bekering. We zijn – zei Luther daarom – tegelijk zondaar én rechtvaardige.

Zo zijn wij op weg naar het Vaderhuis. Meer dan eens wankelen onze voeten. Met de Psalmddichter ver-

zuchten we: "Mijn voeten waren bijna uitgegleden." Maar omdat Christus onze voeten in zijn doorboorde handen neemt, zingen we met een andere dichter: "U hebt mijn ziel gered van de dood, mijn voeten van struikelen, om voor Uw aangezicht te wandelen." Intussen is uw Woord een lamp voor onze voet en een licht op ons pad. We vertrouwen op het geleide van uw engelen, die ons op de handen dragen, zodat we onze voet aan geen steen stoten. En we weten dat onze voeten eenmaal zullen staan in de poorten van het hemels Jeruzalem.

Daar hoeft onze Heiland niet meer bij ons neer te knielen om ons de voeten te wassen. Integendeel, daar knielen wij voor Hém neer, en voor de Vader en voor de Heilige Geest. Daar aanbidden we met allen die Christus hebben liefgehad, de Drieëenige God, en loven en danken en prijzen we zijn Naam. Dan huppelen we op onze voeten van zielevreugd!

Wat is een volkskerk? (VI)

Nog eens Kuypers en Barth

Na wat we gezien hebben in de artikelen over Abraham Kuypers en Karl Barth hoeft het ons niet te verbazen dat de volkskerk in discrediet is geraakt. Kuypers heeft geprobeerd een 'zuivere kerk' op te richten, naar (zoals hij dacht) nieuw-testamenteisch voorbeeld. Om de zuiverheid van deze kerk te waarborgen moest zij vrij en daarom geen volkskerk zijn. Alleen kinderen van ouders die de ware leer toegeedaan waren en daarvan belijdenis hadden gedaan, mochten gedoopt worden. Men mocht veronderstellen dat de zo gedoopte kinderen werkelijk verbondskinderen waren. Barth ging zelfs zover dat hij uiteindelijk de kinderdoop afwees. Van een verbond in de lijn van de geslachten

wilde hij niet weten. Hij zag daarin zelfs een gevaar: zodra de geslachten in aanmerking kwamen, was een bloedband bepalend. Voor men het goed en wel beseftte, kwam men terecht in natuurlijke theologie, die gemakkelijk ontaarden kon in nationalisme.

Beide theologen hadden in de 20^e eeuw een geweldige invloed: Kuypers vanzelfsprekend in de Gereformeerde Kerken, maar ook in orthodoxe kringen in de Hervormde Kerk, Barth aanvankelijk vooral in de Hervormde Kerk. In de naoorlogse jaren werd vooral het gedachtegoed van Karl Barth bepalend. Men kon zich aan zijn invloed nauwelijks onttrekken, ook niet in de Gereformeerde Kerken, waar prof. dr. C.G. Berkouwer (1903 -1996), die ooit 'de kampioen van de orthodoxie' werd genoemd, aan het eind van de jaren vijftig een ommezwaai maakte. Tot die tijd had hij grote afstand bewaard tot de theologie van Karl Barth. In 1958 wendde hij de steven. Dit wordt voor het eerst duidelijk in zijn dogmatische studie over de zonde, die in dat jaar uitkomt. Leerlingen van hem, waaronder Kuitert, promoveerden op Barth. Aan de VU werd zijn invloed steeds sterker. Zo kon het gebeuren dat theologen uit zowel de Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken elkaar begonnen te vinden.

Van het verbondsdenken zoals dat in de Hervormde Kerk was uitgedragen, bleef op den duur heel weinig over, zeker niet in de jaren zestig. Niet dat er in Hervormde kring geen protest aangetekend was tegen Barths opvatting over de kerk en de kinderdoop. Een van zijn beste vrienden, K.H. Miskotte (1894 -1976)

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Drs. L.J. Geluk, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 26,50 per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen

tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

was er diep ongelukkig over, ook al nam hij het tegenover de kritikasters van Barth voor hem op. Ook prof. A. A. van Ruler (1908 – 1970) nam afstand van Barths theologie. Zijn invloed was groot, in kringen van de Confessionele Vereniging en ook enigermate in de Gereformeerde Bond. Maar in het geheel van de kerk, won Barths opvatting terrein.

De jaren zestig

Dit laatste werd in de hand gewerkt door de toenmalige sfeer die in Nederland in de jaren zestig steeds sterker werd. In deze jaren was er sprake van een culturele omslag. De studentenopstanden, die begonnen in Parijs (1968), en al snel oversloegen naar andere landen, maakten dat er een sfeer ontstond waarin men afrekende met het verleden. Ida Gerhardt vertelt in een gedicht hoe zij met lede ogen aanzag hoe de mooiste en rijkste boeken met wijsheid uit de Griekse en Romeinse oudheid in het vuur werden geworpen, met veel uitgelatenheid van de kant van de jonge mensen. Men was verlost van de ballast van het verleden. Ook in de kerk vatte deze beweging post. Heel gemakkelijk sloot zij zich aan bij het denken van Barth, die ook met de historie afgerekend had en deze theologisch onder zware kritiek had gesteld. Zo reikten het revolutionaire denken en het barthianisme elkaar de hand.

In dit geheel was er nog een factor van betekenis die ervoor zorgde dat de historie nauwelijks gewaardeerd werd: het evangelicalisme dat vooral uit de Verenigde Staten naar Europa overwaaide. Amerika had een belangrijke impuls gegeven aan de wederopbouw van Europa. Het Amerikaanse optimisme trok veel mensen aan, ook in kerkelijk opzicht. Opwekkingspredikers als Billy Graham maakten indruk. Zij waren zo gericht op de enkeling dat er van kerkelijk besef nauwelijks sprake was. Het deed er niet toe tot welke kerk men behoorde, als men maar tot geloof kwam in Jezus. Dit denken vormde een voedingsbodem voor congregationalisme.

Door al deze factoren kwam het historische denken en de volkskerkgedachte onder grote druk te staan en was er nauwelijks meer besef van het eigene van de Nederlandse Hervormde Kerk, ook niet in deze kerk zelf. Daarmee vloeide het verweer tegen het Samen-op-Weg proces weg.

Bezwaren tegen dit proces werden in het bijzonder geuit in de kring van de Gereformeerde Bond. De volkskerkgedachte functioneerde daarbij nog enigszins, maar veel sterker was het bezwaar tegen een fusie van de kerken, vanuit de zorg dat door een samengaan ervan het orthodoxe gehalte in kracht zou afnemen, aangezien de Gereformeerde Kerken na de

jaren zestig grootschalig afstand hadden genomen van het eigen verleden.

Dr. W. Aalders (1909 - 2005)

Het was vooral dr. W. Aalders en de kring rondom hem, die niet alleen vanuit het oogpunt van orthodoxie, maar ook vanuit het besef van de waarde van de historie protest aantekenden tegen het SoW-proces. Wat dr. Aalders onder historie verston, laat zich het best duidelijk maken aan de hand van zijn boek *Theocratie of Ideologie* (1977). Daarin maakt hij onderscheid tussen geschiedenis en historie. Geschiedenis is revolutionaire, doelloze tijd, het is tijd die losgemaakt is van de dingen die eeuwig zijn en die door God zijn geopenbaard, ook in de wereldgeschiedenis. Historie is tijd die daar wel mee in verband staat, die daarin gefundeerd en daardoor gestempeld is. Zo staan historie en geschiedenis tegenover elkaar. Het bezwaar tegen de theologie van Barth is dat hij de 'historie', zoals Aalders die ziet, zo niet kende en waardeerde. Alle beroep op de geschiedenis was verdacht. Zo werkte hij in de hand dat de theologie in het vaarwater kwam van revolutionairen en maatschappijcritici. Jezus werd de grote maatschappijcriticus, de dwarsligger en de 'partijganger van de armen'.

Het was dr. W. Aalders die als protest tegen deze tendens in 1967 de *Open Brief* schreef en enkele jaren later het *Getuigenis* (1971), waarin hij en anderen zich publiekelijk keerden tegen een ideologisch, maatschappijkritisch lezen van het Evangelie. Aalders haakte aan bij Groen van Prinsterer, die zich tegenover de Revolutie beriep op het Evangelie, d.w.z. op de Schrift en de historie met als motto 'er is geschreven, er is geschied'.

Het hoeft niet te verbazen dat dr. Aalders met dit uitgangspunt grote bezwaren had tegen het SoW-proces en de vinger legde bij het historieloze van dit proces. In 1994 schreef hij het *Hervormd Pleidooi*, waarin hij (het woord zegt het al) een pleidooi voerde voor het voortbestaan van de vaderlandse kerk. De synode luisterde niet. In november 1995 besloot zij definitief over te gaan tot de vorming van één nieuw kerkverband. In 2004 kwam er een einde aan het bestaan van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een tijdvak van bijna 450 jaar werd afgesloten.

Waarom is dit ernstig?

Om op deze vraag een antwoord te vinden, verwijs ik naar twee Franse auteurs, die – hoewel niet van christelijke huize – grote sympathie kregen voor het christelijke geloof: Simone Weil en Blandine Kriegel. Simone Weil werd geboren in 1909. Zij werd overtuigd chris-

telijk, ook al liet ze zich niet dopen. Zij stierf in de Tweede Wereldoorlog, in het jaar dat Blandine Kriegel werd geboren (1943). Wat ze gemeenschappelijk hebben, is dat ze door nadenken en studie hartstochtelijk opkomen tegen wat Simone Weil noemt 'ontworteling'. Simone Weil schreef in de oorlog *L'enracinement* ('De verworteling'). Blandine Kriegel schreef in 1988 *La défaite de l'érudition* ('Het verlies van de eruditie').

Het eerste boek is bedoeld als een blauwdruk voor de politieke koers die Frankrijk zou moeten volgen na de oorlog. 'Ontworteling' is vervreemding van de mens van de gerechtigheid die de achtergrond vormt van de schepping en van de historie en de verbanden waarin de menselijke ziel gedijt en de menselijke persoon tot ontplooiing komt. Deze vervreemding werd in Frankrijk in gang gezet door het totalitarisme dat de kop op stak in de 16^e eeuw. De Franse Revolutie van 1789 bracht haar in een geweldige stroomversnelling. Toen werd er een patriotisme geboren, aldus Simone Weil, dat niet voortkwam uit enige liefde voor de historie. Sinds die tijd lijdt Frankrijk aan *acut historieverlies*. Zij acht de teloorgang van het historisch besef dermate ernstig dat zij bijna bezwerend schrijft: "Het vernietigen van het verleden is misschien wel de grootste misdaad, die er is. Vandaag moet het bewaren van het kleine beetje dat er nog van over is, bijna worden tot een *idée fixe*". Want: "Het verleden dat vernietigd is, komt nooit weer terug." Een citaat over opvoeding kan duidelijk maken hoezeer Simone Weil hechtte aan de historie: "Een jonge ziel, bij wie het denken ontwaakt, heeft behoefte aan een schat die in de loop van de eeuwen door het voorgeslacht tot stand is gebracht en in deze geschiedenis ligt opgeslagen. Men doet een kind stellig onrecht als men het opvoedt in een bekrompen christendom dat het belet om ooit zover te komen om opmerkelijk te worden op het feit dat er schatten van goud zijn in niet christelijke beschavingen (Simone Weil denkt vooral aan de oude Griekse cultuur, HK), maar de openbare opvoeding doet een kind nog een veel groter onrecht! Zij verzwijgt deze schatten en vooral die van het christendom."¹

Blandine Kriegel was een leerlinge van de belangrijke filosoof Michel Foucault (1926 – 1984). Zij heeft ongetwijfeld van hem de interesse meegekregen voor de vraagstukken rondom de macht, waarin Foucault zich in de eerste jaren van zijn professoraat verdiepte. Dat bracht haar tot het bestuderen van oude folianten uit de tijd van de zeventiende en achttiende eeuw. Toen ze zich daarmee bezig hield, deed zij een belangrijke ontdekking: zij ontdekte de historie en zag in dat de geest van de revolutie die Frankrijk in zijn greep heeft gekregen vanaf de achttiende eeuw daar in volstrekte

tegenstelling mee was.

Zij spreekt over 'een schipbreuk van de cultureel-religieuze herinnering', die zich voordoet in heel Europa. In eveneens bijna bezwerende taal schrijft zij: "Het valt ons moeilijk in te zien dat de kennis van de geschiedenis waaraan wij zo gehecht zijn, in een beweging die voorafging aan de vorm zoals we die nu kennen, onlosmakelijk verbonden was met de kerkelijke geleerdheid. Dat komt doordat wij eraan gewend zijn geraakt om elke semantische waarde (betekenisvolheid, HK) aan de godsdienstige wetenschap te ontnemen." Zij spreekt over de neiging om steeds weer zich van het verleden los te scheuren en van een geforceerd vergeten van de Bijbel en de christelijke traditie die als een regenboog geschiedenis, staatsrecht en wetenschap bij elkaar hielden. Sinds de teloorgang van dit verband zijn al deze grootheden los van elkaar komen te staan! Dit collectieve geheugenverlies leidt ertoe dat we de taal van de Schrift, onze moedertaal (!) zijn verleerd. Haar weer aanleren valt niet mee, evenals het iemand van boven de 15 jaar niet meevalt zich een vreemde taal eigen te maken: "Wij hebben de Schriften verloren, wij hebben onze moedertaal verloren: haar verve en haar diepte, haar mysterie en haar ontvouwing, haar warmte en haar kracht, haar roepen en haar fluisteren, haar tempel en haar levende stenen. Wij spreken alleen nog maar een taal die opnieuw geleerd wordt, wij kennen alleen maar het woord dat op latere leeftijd herwonnen wordt, wij kennen alleen maar dressuur." Zij eindigt haar boek met een uitval naar één van de hoofdschuldigen ervan, Voltaire. Deze zei ooit spottend "Tegen het jaar 1750 is de natie verzadigd van verzen, tragedies en romantische verhalen en van morele vertogen die nog roman-achtiger zijn, van theologische verhandelingen over de genade en op de stuip-trekkingen ervan leert ze uiteindelijk te spreken over 'graan'." Blandine Kriegel gaf de 18e eeuwse satyricus als late repliek: "Sinds twee eeuwen kunnen we zeggen dat we genoeg gehoord hebben van rogge, tarwe, haver, mout, boekweit, spelt, harde en zachte graansoorten, mengkoren en gierst, dat er genoeg gediscussieerd is over de productiemethoden en de nevenproducten die eruit voortkomen. Wij aan het eind van de 20e eeuw zijn op onze beurt verzadigd van granen, vermoeid van klimaten, zat van de maatschappij, van het sociale, van de fenomenologie en de sociologie, van de sociale geschiedenis en de historische beschouwingen die nog sociologischer zijn. Zijn wij, die de ogen open sperren als wij opnieuw de woorden van Mozes in Deuteronomium lezen over het volk Israel, dat God gedurende veertig jaren in de

woestijn had gestuurd en dat daar leerde wat honger is en dat God vervolgens manna gaf opdat het zou weten dat een mens niet alleen van brood leeft, maar ook van de wetten – zijn wij in dat geval niet teruggeleid tot dat wat men in de 18e eeuw verachtte?²

Historie en vernieuwing

Het is opmerkelijk dat twee Franse vrouwen van niet-christelijke afkomst op deze dingen wijzen en dat als protest tegen het geheugenverlies in West Europa! Geheel in lijn hiermee heeft Aalders geprotesteerd tegen het historieverlies op kerkelijk erf. Simone Weil stelde dat het behoud van het weinige dat van de historie over is bijna tot een *idée fixe* moest worden. Aalders had veel te veel oog voor andere aspecten in de theologie om wat hem betreft te spreken van een *idée fixe*. Maar duidelijk is dat hij als geen ander voldeed aan wat Simone Weil bedoelde. En dat niet uit behoudzucht, maar juist om vanuit de historie en in lijn daarmee te komen tot een bijbels, adequaat, actueel belijden. Want als de kerk zich van het verleden los-

sniijdt, komt zij ook er niet toe om in de actualiteit een woord op zijn plaats te spreken. Alles is eraan gelegen dat de kerk niet meegenomen wordt in het proces van ontworteling en zo betekenisloos wordt. Dat was de diepste oorzaak van Aalders' verzet tegen SoW. Daarbij kan hij zeker niet van blind conservatisme beschuldigd worden. Dat blijkt zonneklaar uit het feit dat in de laatste jaren van zijn leven niemand in Nederland zo actueel theologie bedreef als hij. Juist hij bleek in staat om gelijk op te lopen met de meest fundamentele theologische ontwikkelingen die zich wereldwijd voordeden en deze vruchtbaar te maken, ook toen de PKN al een feit was. Juist de verworteling in het verleden en de hartstocht waarmee hij daarvoor opkwam, stelden hem daartoe in staat!

H. Klink, Hoornaar

Noten

- 1 Zie voor de citaten: *L'enracinement* (Paris, 1949), p.52, 83.
- 2 Zie *La Défatie de l'érudition*, (Paris, 1988), p. 320 – 322.

Bonhoeffers ontmoeting met Rooms-katholicisme en islam (1924)

'Ik begin, geloof ik, het begrip 'kerk' te begrijpen.' Deze woorden schreef Dietrich Bonhoeffer na het bijwonen van een vesper in de Trinità dei Monti te Rome en de hoogmis op palmzondag in de St. Pieter enkele dagen daarvoor. Heel wat theologische consequenties zijn verbonden aan deze uitspraak van de 18-jarige Bonhoeffer. Zo meent menig rooms-katholiek daarom Bonhoeffer aan roomse zijde te kunnen scharen.¹ In welke context schreef hij dit? En wat schreef hij dan over de katholieke kerk? De uitgave van een nieuw boek met zijn dagboekantekeningen geeft daar uitstekend zicht op. Zijn notities beperken zich niet tot het Rooms-katholicisme, maar gaan ook over het protestantisme en de islam.

Dietrich Bonhoeffer verbleef, samen met zijn vijf jaar oudere broer Klaus, van april tot juni 1924 in Italië. Klaus was juist afgestudeerd in de rechten, Dietrich was eerstejaars theologiestudent. Italië was nog een koninkrijk. Victor Emanuel III was koning en Pius XI zetelde als paus in het Vaticaan.

Korte tijd in Rome studeren (een semester) was een vurige wens van Dietrich Bonhoeffer. Welke colleges hij heeft gevolgd en waar dat was, is niet bekend. Hoofddoel van de reis van de twee broers was Rome,

maar daarvandaan maakten zij twee uitstapjes naar Sicilië en Afrika (Tripoli en de woestijn van Libië).

Tijdens deze drie maanden hield Dietrich een dagboek bij. Eerder verscheen dit al in de reeks *Dietrich Bonhoeffer Werke*.² Nu is het afzonderlijk uitgegeven (door Gütersloher Verlaghaus) en voorzien van een inleiding van de hand van de Italiaan Fulvio Ferrario.³ Het boek is verrijkt met beeldmateriaal en brieven. Vooral de brieven uit deze periode voegen waarde toe. Dikwijls zijn deze meer evaluerend dan zijn dagboeknotities.

Bonhoeffer was cultureel breed geïnteresseerd en kon in Rome natuurlijk zijn hart ophalen. Daarvan getuigt zijn 'Tagebuch'. Het lijkt wel alsof de 18-jarige Dietrich meer afwist van het antieke Rome dan van het Rooms-katholicisme.

Islam

Het is nauwelijks bekend dat hij samen met broer Klaus en fotograaf Paul Hommel tijdens deze reis tien dagen in Libië is geweest. Libië was sinds 1911 een kolonie van Italië. Te midden van de oriëntaalse cultuur maakte hij daar onder meer kennis met de islam. Deze kennismaking heeft minder aandacht getrokken dan die met het Rooms-katholicisme. Niet verwonderlijk,

want bij de Arabieren is zijn kerkbegrip weinig verrijkt. Hoe waardeerde hij de islam?

In Bonhoeffers dagboek is opvallend weinig te vinden over zijn avontuur in Afrika. Een avontuur was het wel, want om onbekende redenen werd het tweetal Libië uitgezet. De meeste informatie vinden we in een brief van 9 mei 1924 aan zijn ouders. Hij gaat daarin tamelijk uitgebreid in op de islam. Veel overeenkomsten zag hij tussen de islamitische en oudtestamentische vroomheid en manier van leven. Leven en godsdienst zijn binnen de islam niet zo gescheiden als bij de christelijke kerk (waaronder ook de katholieke kerk). 'Bij ons gaat men even naar de kerk en wanneer men terugkomt, begint weer een heel ander leven. Bij de islam is dat totaal anders.'

Joden en Arabieren lijken in Bonhoeffers ogen op elkaar in hun sterke gevoelens voor en trots op het eigen ras. Is hij hier getroffen door het verschil tussen de situaties die hij aantrof bij de bedoeïenen in vergelijking met de katholiciteit in de Sint Pieter? 'De Arabier onderscheidt zich van andere rassen als mens van dier. Mohammed is als profeet afkomstig van Arabische stammen. Daaruit komt de tendens tot propaganda voort, net als vroeger, waarbij men geen zending bedrijft onder christenen, maar hen eenvoudig als niet-Arabieren, dat wil zeggen: ongelovigen, ombrengt. In dergelijke omstandigheden speelt de kerk slechts een bescheiden rol. Zo is ook oorlog dienst aan Mohammed en Allah. (...) De islam en het Jodendom moeten wel uitgesproken wetgodsdiensten zijn, als alle nationale en cultische elementen zo vermengd zijn, ja, samenvallen. Alleen zo kunnen zij zo sterk van de andere godsdiensten verschillen. Een religie die een wereldgodsdienst wil zijn, zoals het christendom of boeddhisme, kan inderdaad geen wetgodsdienst zijn. Een islamitische neger is in de ogen van een Arabische moslim een neger als voorheen, bekering telt nauwelijks. Het zou zeer interessant zijn om de islam langer tot op de bodem te bestuderen, maar het is moeilijk om toegang te krijgen tot de culturele zaken.' (82-83)

Terug in Sicilië schreef hij in zijn dagboek: 'men mag eigenlijk niet onvoorbereid naar Afrika gaan. De schrik is te groot en neemt van dag tot dag toe, zodat men blij is weer terug te kunnen keren naar Europa.' (86)

Katholicisme

Tijdens zijn verblijf in Rome was Bonhoeffer kind aan huis in de Sint Pieter. Hij raakte gefascineerd door het Rooms-katholicisme zoals hij het daar aantrof. Wat maakte dat Bonhoeffer zo onder de indruk raakte?

Nog voor zijn aankomst in Rome met de trein van

uit Berlijn (via München, Brenner, Verona, Bologna en Florence) zag hij de St. Pieterskerk, 'een zeldzaam plechtig ogenblik.' (37) Nog op de dag van aankomst zelf bezocht hij de kerk. De architectuur maakte een overweldigende indruk. Bijna aan het einde van zijn reis schreef hij: 'St. Pieter, het was niet de kerk, nee, het was heel Rome dat zich in de kerk het duidelijkst laat samenvatten.' (90)

Op palmzondag bezocht hij, van 10.00 tot 12.30 uur, de hoogmis in de Sint Pieter. Allereerst roemt hij het 'ongelofelijke' knapenkoor. 'Bij het altaar stonden naast de kardinaal nog vele hoge geestelijken, seminaristen en monniken. Fabelachtig is de geestelijke universaliteit van de kerk: blank, zwart, geel; allen in een geestelijk streven zich te verenigen in de kerk. Dat lijkt zeer ideaal.' (50)

Het verslag gaat naadloos over in een 'onbeschrijfelijk bezoek', twee dagen later, van een vesper met gezang door jonge meisjes, op weg om non te worden. 'De indruk van deze novicen was veel groter dan het geweest zou zijn bij nonnen, omdat nu elk spoor van routine ontbrak. Het ritueel was zeker niet slechts een ritueel, maar godsdienst in de zuivere betekenis. Het geheel maakte een ongelooflijk ongerepte indruk van innige vroomheid.' Tot in de gevangenis in 1944 denkt hij terug aan dit vesper dat zo een grote indruk op hem maakte.⁴ 'Toen na een half uur de deur weer openging', zo besluit Bonhoeffer zijn aantekeningen voor deze dag in zijn dagboek, 'had men de heerlijkste blik over de koepels van Rome bij ondergaande zon. Ik ging nog wat wandelen op de Pincio. De dag was heerlijk geweest; de eerste dag dat ik iets werkelijks zag in het katholicisme, niets van romantiek etc. Maar ik begin, geloof ik, het begrip 'kerk' te begrijpen.' (51)

Ook bij latere bezoeken aan liturgische bijeenkomsten in de St. Pieter sprak vooral de muziek hem aan. Bij zijn laatste bezoek trof hem de engelachtige koorzang, afgewisseld met zang van de gemeente die was samengekomen. 'Het maakte een ongekende indruk. Nog eenmaal zag ik tot slot wat het katholicisme is en weer had ik het van harte lief.' (116)

Naast de lof op het katholicisme – hij was ook zeer geraakt door de praktijk van de biecht – plaatste Bonhoeffer ook enkele kritische opmerkingen:

De verwachtingen over een audiëntie bij de paus⁵ bleken te hoog gespannen. 'Het was tamelijk onpersoonlijk, koel en plechtig. De paus maakte een onverschillige indruk. Hij mist alles wat pauselijk is, iedere grandezza.' (114)

'De katholieke dogmatiek versluiert alles wat ideaal is in het katholicisme, zonder dat men er in heeft. Er

is een geweldig verschil tussen de biecht en de leer van de biecht; helaas ook tussen 'kerk' en kerk in de dogmatiek.' (60)

Zijn grootse opmerkingen over het katholicisme moeten mijns inziens gezien worden tegen de achtergrond van wat biografische gegevens. Vier factoren hebben zijn fascinatie voor het katholicisme opgeschreefd.

De eerste factor die meegewogen moet worden in Bonhoeffers enthousiasme voor de katholieke kerk is dat hij op deze reis nog maar achttien jaar is. Daarvan getuigt, naast de onmiskenbare vroege rijpheid, toch zijn jeugdige enthousiasme waarmee hij de dingen verwoordt ('onbeschrijflijk', 'ongelooflijk', e.d.).

Vervolgens wil ik er de vinger bij leggen dat hij thuis wel christelijk is opgevoed, maar niet binnen een (hoog)liturgische traditie is opgegroeid omdat de Bonhoeffers nauwelijks ter kerke gingen. De provinciale kerk van het lutherse Pruisen was een fenomeen dat in het leefpatroon van de Bonhoeffers praktisch onbekend was. Zijn vader repte er nooit over, zijn broers spraken er rechtuit hun minachting over uit en zelfs zijn moeder scheen er weinig waarde aan te hechten.⁶ Wel vertelde moeder Bonhoeffer veel Bijbelverhalen aan de kinderen en zong men als gezin veel kerkliederen. Bethge wijst erop dat wanneer Bonhoeffer tijdens zijn Italiëreis over zijn kerkelijke afkomst sprak, hij nooit het woord 'kerk' gebruikt, maar 'steeds nog over 'protestantisme'. Dat was gebruikelijk in zijn ouderlijk huis.⁷

Aan de universiteit in Tübingen, de derde factor, volgde Bonhoeffer in 1923 college bij Adolf Schlatter. Deze stimuleerde een open houding en gebruikte theologische teksten die gewoonlijk alleen maar gebruikt werden door katholieke theologen. Eric Metaxas wijst erop dat Bonhoeffer een aangeboren verlangen had om deze 'katholieke' teksten oecumenisch opnieuw te betrekken bij de algemene christelijke theologie.⁸

Als laatste wijs ik op zijn buitengewoon muzikale interesse. Het is opmerkelijk dat zijn enthousiasme voor het katholicisme in zijn dagboek vaak gepaard gaat met ervaringen van muzikale verrukking.

Bonhoeffer begon het begrip 'kerk' te begrijpen. Waar het de Rooms-katholieke kerk betreft, lijkt het erop dat het vooral om twee componenten gaat: de rassenovertijgende universaliteit (het is wellicht beter om te spreken over de katholiciteit van de kerk) en de hoog gekwalificeerde muziek als onderdeel van de liturgie.

Protestantisme

In het licht van zijn bevindingen in 'de eeuwige stad' deed Dietrich Bonhoeffer ook enkele reflecties op het

protestantisme.

Terugkerend contact heeft hij met Platte-Platenius, een jonge priester, die hem veel uitlegde van de roomse kerk en met wie hij veel discussieerde, bijvoorbeeld over de betekenis van het offer in de Rooms-katholieke kerk. Het brengt hem tot de conclusie dat 'het moderne katholicisme symboliseert wat men verstandelijk niet begrijpen kan; het protestantisme laat hier zelfs ook de symboliek vallen, staat meer los van de traditie en is eerlijker.' (57)

Het Katholicisme kan nog een lange tijd verder zonder het protestantisme, zo schrijft hij zijn ouders op 19 april. 'Het volk is er nog zeer aan gehecht. Vaak lijkt de protestantse kerk, als je de geweldige plechtigheden hier ziet, een kleine sekte.' (61)

Wanneer hij later een doopplechtigheid meemaakt spreekt hij ook over een kleine sekte, de Baptistengemeente in Trastevere in de Via della Lungaretta. Het bezoek is voor hem aanleiding voor een uitvoerige reflectie op de kerk als volkskerk. De contouren van zijn latere denken over kerk en de verhouding kerk en staat zijn al zichtbaar. Vanwege het belang (en de actualiteit), citeer ik uitvoerig. 'Misschien had het protestantisme er nooit naar moeten streven landskerk te worden, maar een grote sekte moeten blijven die het altijd eenvoudiger heeft – dan zou het er op dit ogenblik niet zo rampzalig voorstaan. Een landskerk gelooft in staat te zijn zichzelf zo uit te breiden, dat zij aan allen iets kan geven. Dat het protestantisme dat toen bij zijn ontstaan kon, lag hoofdzakelijk aan de politieke strekking van de problemen waarover tegenwoordig toch niet meer gediscussieerd wordt. Daarom is, hoe meer de politieke situatie veranderde, zijn kracht om de menigte te boeien, teruggelopen. Totdat tenslotte onder de naam protestantisme veel schuil gaat wat men, eerlijk en open gezegd, alleen maar materialisme kan noemen, zodat in het protestantisme alleen nog maar gezien en gewaardeerd wordt dat men er 'vrijdenker' in kan zijn, wat de reformatoren echter in heel andere zin bedoeld hebben. Nu de officiële band tussen kerk en staat verdwenen is, staat de kerk voor de waarheid; zij is al te lang een asiel geweest voor dakloze geesten, de herberg voor een onontwikkelde verlichting. Als zij nooit landskerk geworden was, zou de zaak heel anders liggen; dan zou zij nog altijd een niet gering aantal geestdriftige aanhangers bezitten, men zou gezien haar grootte haar echt niet als sekte kunnen aanduiden. Zij zou een buitengewoon verschijnsel van religieus leven en vroomheid vormen. Zij zou dus de ideale vorm van godsdienst zijn waarnaar wij in onze dagen zo op zoek zijn (...) Zij zou de kerk geworden zijn in de zin

van de reformatoren, wat zij nu niet meer is. Wellicht ligt hier een mogelijkheid om een oplossing te vinden voor de verschrikkelijke nood van de kerk: zij moet beginnen zichzelf te beperken en in ieder opzicht een keuze te maken, vooral op het gebied van de geestelijke leiders en van de stof; en zich in ieder geval zo snel mogelijk helemaal losmaken van de staat, misschien zelfs het recht op godsdienstonderwijs opgeven. (...) Zou er een mogelijkheid bestaan zich los te maken? Of niet? Zijn eigenlijk alle troeven uitgespeeld? Zou het mogelijk zijn binnenkort terug te keren in de schoot van de alleenzaligmakende onder de schijn van verbroedering?' (113 en 114)

Tot zover Bonhoeffers hartstochtelijk pleidooi voor kerk-zijn in de lijn van het prille protestantisme. Gedachten die ook in 2013 tot nadenken stemmen.

Evaluatie

Evaluerend wil ik stellen dat Bonhoeffers fascinatie voor het Rooms-katholicisme vooral is ingegeven door de hoge kwaliteit van de *muziek* in de liturgie en de *katholiciteit* van de Rooms-katholieke Kerk. Het laatste in schril contrast met wat hij tegen is gekomen binnen de islam.

Het algemeen aangenomen beeld achter de uitspraak dat Bonhoeffer het begrip 'kerk' begint te begrijpen moet op twee punten worden bijgesteld. Allereerst wordt direct een verbinding gelegd tussen zijn uitspraak en zijn bezoek aan de Sint Pieter. Zoals we zagen zaten daar enkele dagen tussen⁹, waardoor zijn ontwikkeling van het kerkbegrip tenminste ook verbonden is aan zijn bezoek aan een vesper enkele dagen later in de Trinità dei Monti.

Een bezoek aan een Baptistenkerk brengt hem, dat is het tweede punt, tot reflectie op de protestantse kerk waarbij hij juist teruggrijpt op de wortels van de hervorming. De invloed van het Rooms-katholicisme op Bonhoeffers groeiend kerkbegrip tijdens zijn Italiëreis is dus niet volledig, maar gedeeltelijk. Tegenover de Rooms-katholieke leer handhaaft hij een wetenschappelijke, kritische distantie.

De bevindingen uit zijn dagboek zijn niet representatief voor Bonhoeffers volledige denken over het Rooms-katholicisme. Wel is duidelijk dat zijn ontmoeting in Rome met deze kant van het christendom in Rome van invloed is geweest op zijn verdere doordenking van het kerk-zijn en de gemeenschap. Verspreid door zijn werk is dat te vinden. Met name in zijn *Sanc-torium Communio* (1927) en *Akt und Sein* (1930), maar ook in *Gemeinsames Leben* (1938).

Na zijn verblijf in Rome heeft Bonhoeffer de waarde van het catholicisme verdedigd en gewaar-

schuwd voor geestelijke arrogantie.¹⁰

Ik sluit af met een citaat van (de 'latere') Bonhoeffer over de kerk waarin veel van zijn gedachten over de kerk in een 'nutshell' samenkomen. Het is genomen uit een collegereeks over *Het wezen van de kerk* die hij verzorgde in de zomer van 1932. 'De kerk, de gemeente is daar, waar het woord van God over de hele werkelijkheid vernomen, geloofd en gehoorzaamd wordt. Deze kerk is het centrum van de wereld. Niet dat zij op zichzelf als centrum zou kunnen wijzen, zoals Rome doet. Zij wijst op God, die Zelf in het centrum staat. De christenheid is niet van de wereld afgezonderd. Zij behoort geheel tot de profane wereld. Haar woord moet de sfeer van het alledaagse leven zoeken. Zij is niet een 'licht voor bijzondere gelegenheden', dat zich van de wereld zou mogen laten scheiden.'¹¹

Arthur Alderliesten, Culemborg

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld Arthur Alderliesten, Bonhoeffer: ontmoetingspunt voor Rome en Reformatie? *Ecclesia*, 102e jaargang, pag. 50-51
- 2 Dietrich Bonhoeffer Werke Band 9, *Jugend und Studium 1918-1927*, Berlin 1986, pag. 81-136
- 3 Dietrich Bonhoeffer, *Italienreise 1924*, Gütersloher Verlagshaus 2012, 121 pag. ISBN 978-3-579-07144-2, € 17,99
- 4 Dietrich Bonhoeffer Werke Band 8, *Widerstand und Ergebung*, Berlin 1998, pag. 335
- 5 Pius XI (1857-1939, paus van 1922 tot 1939)
- 6 Mary Bosanquet, *Leven en dood van Dietrich Bonhoeffer*, Utrecht 1969, pag. 56
- 7 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. De biografie*, Baarn 2002, pag. 65
- 8 Eric Metaxas, *Dietrich Bonhoeffer. Pastor, martelaar, profeet, spion*, Heerenveen 2012, pag. 65
- 9 Verschillende biografen koppelen Bonhoeffers uitspraak aan zijn bezoek aan de Rooms-katholieke St. Pieter door het bezoek en de uitspraak op dezelfde dag te laten vallen. (Eric Metaxas, a.w., pag. 62; Edwin H. Robertson, *Dietrich Bonhoeffer. Leben und Verkündigung*, Göttingen 1989, pag. 54)
- 10 Eberhard Bethge, a.w., pag. 69
- 11 Dietrich Bonhoeffer, het wezen van de kerk, Baarn z.j., pag. 22 (Uit collegedictaten samengesteld door Otto Dudzus). Vgl. Dietrich Bonhoeffer Werke Band 11, *Ökumene, Universität, Pfarramt 1931-1932*, Gütersloh 1994, pag. 250-251 (samengesteld uit collegedictaten en aangevuld met aantekeningen van diverse studenten). Het geciteerde gedeelte verschilt tekstueel, maar is in essentie gelijk.